

جمعیت و شهرنشینی در استان گیلان: یک بررسی جغرافیایی

دکتر تیمور آمار

استادیار گروه جغرافیای انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت

E.mail:Amar@laurasht.ac.ir

چکیده

شهر و شهرنشینی حاصل روابط متقابل انسان و محیط است. ارتباط انسان با محیط پیرامونی خویش منجر به تحولات ساختاری و دگرگونی‌های مکانی زیادی شده که نمونه‌ای از آن پیدایش یک پدیده مکانی - فضایی تحت عنوان شهر می‌باشد. شهر از آن لحاظ که دارای کارکردهای گوناگون است در مطالعات جغرافیایی جایگاه مناسبی دارد. شکل‌گیری شهر و فرهنگ شهرنشینی در کشور ما سابقه زیادی دارد و استان گیلان نیز از مناطقی است که شهرنشینی در آن از قدمت زیادی برخوردار است. در این استان پیدایش و تکوین شهرها به تناسب عوامل جغرافیایی در تمام قسمت‌ها دارای روند یکسان نبوده و تفاوت‌هایی را نشان می‌دهد که این مقاله تلاش دارد تا این مقوله را با محوریت سه عامل مهم جغرافیایی یعنی جمعیت، موقعیت جغرافیایی و توپوگرافی مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد.

واژگان کلیدی: جمعیت شهری، موقعیت جغرافیایی و شهر، توپوگرافی و شهر، ناحیه خزری، استان گیلان.

۱. مقدمه

چشم اندازهای جغرافیایی و از جمله شهرها را می توان ظریف ترین پدیده ناشی از پیوند تفکر و مکان قلمداد کرد که بعضاً هیچ پدیده ای به ظرافت آن بیان گر روابط تفکر انسان و محیط نیست (رامشت، ۱۳۷۰). فضایی که شهر به عنوان شکلی از الگوی زیست انسانی در آن به وجود آمده عرصه مناسبی برای مطالعات شهری به ویژه جنبه های جغرافیایی آن است. از آن جایی که شهر برآیند ارتباط بین انسان ها و محیط، موضوع اصلی علم جغرافیا می باشد از گذشته تا به امروز در مطالعات مربوط به این علم زمینه های بررسی مناسبی داشته است. تنوع نقش های موجود در شهر ویژگی های طبیعی آن که نمایانگر بسیاری از مسائل جغرافیایی یک شهر است پیوند ارتباط این پدیده را با مطالعات این علم نمایان می سازد.

کشور ما با سابقه تمدن چندین هزار ساله و تحولاتی که در این مدت تجربه کرده است بستر مناسبی را برای مطالعات مربوط به سکونتگاه های انسانی ایجاد نموده است که این مطالعات می تواند ماهیتی تاریخی، جغرافیایی، اقتصادی و محورهای دیگر باشد. برای جغرافی دانان ارتباط انسان با محیط که منتهی به پیدایش استقرارگاه های انسانی می شود، بسیار مهم بوده که در کنار آن تطور این نقاط از گذشته تا به امروز نیز می تواند حائز اهمیت باشد. در این مطالعه با لحاظ کردن برخی مطالعات تاریخی در تحولات شهری استان گیلان سعی شده تا با محوریت عوامل جغرافیایی و در حد اجمال به وضعیت فعلی شهرهای استان (به استناد آخرین یافته های سرشماری رسمی) پرداخته شود.

۲. طرح مساله و هدف از تحقیق

شهرها به عنوان یکی از مصادیق بارز فضاهای جغرافیایی و نماد ارتباط بین انسان ها با محیط پیرامونی خویش هستند. شکل گیری و تحول شهرها از یک سو نشان دهنده گستردگی و عمق ارتباط بشر با محیط و از دیگر سوی نمایانگر محدودیت ها و قابلیت های جغرافیایی یک قلمرو یا فضا است. این موضوع با مطالعه زیرساخت و بستر شکل گیری و تطور نقاط شهری در جای جای ایران قابل بررسی و تعمق است.

استان گیلان با توجه به شواهد تاریخی از جمله مناطقی به شمار می رود که برغم محدودیت های محیطی (بویژه در جلگه)، محل استقرار دائمی انسان و پیدایش نقاط سکونتی زیادی بوده که در گذشته ظهور چشم اندازهای انسانی بیشتر در مناطق کوهستانی بوده است.

تفاوت آشکاری که بین جلگه و کوهستان در پذیرش جمعیت وجود داشته (که بیشتر این مسائل ناشی از ضعف تکنیکی انسان بوده است) پا بر جا نمانده و با گذشت زمان روند جمعیت‌پذیری این دو محدوده اکولوژیک کاملاً تغییر کرد. اگر چه زمان دقیق آغاز این تغییر را نمی‌توان مشخص ساخت ولی با توجه به قدمت شهرهای مناطق جلگه‌ای می‌توان شروع این تحول را از ۲۰۰ سال پیش دانست (رهنمایی، ۱۳۷۴) در طول این مدت محدوده‌های پست و هموار بیشترین تغییر و تحول را از سوی انسان متناسب با نیازهای او پذیرفته و شدیداً دگرگون شده اند. بر این مبنا این تحقیق بدنبال پاسخگویی به سوالات زیر است :

- ۱ - تحولات جمعیت شهری استان بر مبنای سرشماریهای رسمی چه روندی را طی کرده است؟
- ۲ - آیا بین عوامل جغرافیایی و نحوه توزیع جمعیت شهری استان ارتباط وجود دارد؟
- ۳ - مکان‌گزینی و رشد شهرها در استان گیلان تحت تأثیر چه عواملی بوده است؟

۳. بررسی شهرها بر پایه تعداد شهرها و جمعیت شهرنشین

در سابقه تمدنی و شکل‌گیری نقاط شهری در استان گیلان تردیدی نیست. از لابلای متون و اسناد تاریخی و همچنین یافته‌های باستانشناسی می‌توان این مهم را بخوبی دریافت کرد. روایت‌های مختلف از قدمت و سابقه زیست در استان گیلان نشان از پیدایش، تکوین و اضمحلال تمدنهای باستانی در این قلمرو جغرافیایی دارد (۱) جغرافیدانان و سیاحان مسلمان نظیر مقدسی، یاقوت حموی، ابوالفدا و حمداله مستوفی نیز اشاراتی به وجود شهرها و جمعیت شهرنشین در استان گیلان داشته اند. از جمله مقدسی در کتاب احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم می‌نویسد: دیلمان حوزه ای است کوهستانی که شهرهایش کوچک‌اند (مقدسی: ۵۲۰) یا

۱- از جمله می‌توان به آثار زیر اشاره کرد :

* عزت اله نگهبان، مارلیک، دانشگاه تهران، ۱۳۴۳

* ویلیام کالیکان، مادها و پارسیها، ترجمه گودرز اسعد بختیار، انتشارات شورای مرکزی تهران، ۱۳۵۰

* رمان، گیرشمن، هنرآیران در دوران ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰

* ه. ل. رابینو، ولایات دارالمرز ایران - گیلان، ترجمه جعفر خمایی زاده، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۳

* الکساندر خودزکو، سرزمین گیلان، ترجمه سیروس سهامی، نشر پیام، ۱۳۵۴

حمداله مستوفی در کتاب خود بنام تاریخ گزیده از رشت و لاهیجان نام می برد و فومن و لاهیجان را دارالملک جیلانات نامیده است.

در دوره بعد از اسلام تا سال ۱۲۲۹ هـ.ش (۱۸۵۰ میلادی) که خودزکو آماری از جمعیت گیلان برآورد نمود، هیچ عدد و رقمی که احتمالاً بدرستی بتوان بدان اعتماد کرد در دست نیست. آمار ارائه شده از سوی خودزکو نیز به تفکیک مناطق شهری و روستایی نبوده و او بر اساس میزان وصول مالیات این رقم را تخمین زده است. رابینو نیز در کتاب معروف خویش می نویسد: در گیلان نقاطی که بتوان نام شهردان اطلاق نمود تنها رشت، لاهیجان و انزلی می باشد. لنگرود وابسته به لاهیجان است. فومن، ماسوله و طاهر گوراب، از نظر اهمیت هر یک قصبه‌ای بزرگ با بازار نسبتاً متوسط می باشد. (رابینو، ۱۳۵۶: ۵۵) در این کتاب جمعیت شهرهای مذکور بترتیب ۳۰۰۰۰، ۱۱۳۰۰ و ۸۰۰۰ نفر برآورد شده است.

اگر از تلاش‌های انجام شده در اواسط دوران قاجاریه به جهت محدود بودن آن اقدامات در سرشماری جمعیتی چند شهر عمده صرف نظر کنیم. نخستین اطلاعات آماری از بخشی از مجموعه شهرهای کشور مربوط به سال‌های ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۰ می باشد که طی آن از ۳۵ شهر سرشماری به عمل آمد (زنجان ۱۳۷۰: ۵۳) بر اساس یافته‌های این سرشماری در کل استان گیلان دو شهر رشت و بندر انزلی وجود داشته که به ترتیب ۱۲۱۶۲۵ و ۳۷۵۱۱ نفر جمعیت داشته اند.

در سرشماری سال ۱۳۳۵ در کل استان گیلان (بر مبنای قلمرو امروز) ۱۰ شهر با ۲۱۸۱۰۲ نفر جمعیت وجود داشته که به جز هشتتیر بقیه شهرها بالاتر از پنج هزار نفر جمعیت داشته‌اند. رشت قطب اول جمعیت شهری این دوره و انزلی دومین شهر پر جمعیت استان بوده است. بر مبنای سرشماری سال ۱۳۴۵ نیز در استان ۱۳ شهر با ۳۰۳۶۹۴ نفر جمعیت وجود داشته است که در این سرشماری هم تنها یک نقطه شهری (یعنی رودبار) کمتر از پنج هزار نفر جمعیت داشته است. در سال ۱۳۵۵ اگر چه تعداد شهرها به ۱۹ نقطه افزایش می یابد لیکن تمام شهرها بالاتر از پنج هزار نفر (یعنی حداقل جمعیت یک نقطه که شهر نامیده می شود) جمعیت داشته‌اند. ضمن اینکه کل جمعیت شهری در این سال ۴۶۱۳۵۵ نفر بوده است.

در سال ۱۳۶۵ جمعاً ۷۸۴۱۷۳ نفر در ۳۱ نقطه شهری سرشماری شده‌اند. که سه نقطه شهری ماسوله، پره‌سر و شفت کمتر از پنج هزار نفر جمعیت داشته‌اند. در سال ۱۳۷۵ نیز روند افزایش تعداد شهرها و بالطبع جمعیت شهری استان ادامه یافت به طوری که در این سال طبق سرشماری انجام شده در کل استان ۳۶ نقطه شهری با ۱۰۵۱۲۷۹ نفر جمعیت وجود داشته است. در سال ۷۵ نیز در تناقض با تعاریف ارائه شده از شهر، نقاطی چون توتکابن و جیرنده (شهرستان رودبار) و ماسوله (شهرستان فومن) کمتر از پنج هزار نفر جمعیت داشته‌اند. در سال ۱۳۸۵ نیز توام با افزایش تعداد نقاط شهری (۴۹ شهر)، تعداد شهرهای کم جمعیت نیز افزایش یافت؛ بطوریکه بر طبق سرشماری اخیر ۱۶ نقطه شهری کمتر از پنج هزار نفر جمعیت در استان وجود دارد که بر موج شهرنشینی و رشد شتابان آن طبق سیاستهای دولت صحنه می‌گذارد.

جدول ۱. روند تغییرات جمعیت شهری استان طی سرشماری‌های گذشته

بعد خانوار	جمعیت شهری		تعداد خانوار شهری	تعداد نقاط شهری	شرح
	درصد	تعداد			
۴/۸	۲۳/۵	۳۰۳۶۹۴	۶۲۴۲۴	۱۳	۱۳۴۵
۴/۶	۲۹/۱	۴۶۱۳۵۵	۹۹۶۴۳	۱۹	۱۳۵۵
۴/۵	۳۷/۶	۷۸۴۱۷۳	۱۷۱۶۶۹	۳۱	۱۳۶۵
۴/۲	۴۶/۸	۱۰۵۱۲۷۹	۲۴۹۴۱۱	۳۶	۱۳۷۵
۳/۵	۵۳/۸	۱۲۹۵۷۵۱	۳۶۸۴۷۷	۴۹	۱۳۸۵

ماخذ: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گیلان، استخراج از سرشماری‌های سال ۴۵، ۵۵، ۶۵، ۷۵ و ۸۵

توزیع جمعیت شهری استان گیلان به تفکیک شهرستان در جدول (دو) مشخص است. همانطور که جدول نشان می‌دهد شهرستان رشت با داشتن ۶ نقطه شهری، بیشترین میزان جمعیت شهرنشین را در خود جای داده و در مقابل شهرستان شفت با داشتن تنها دو نقطه شهری از کمترین میزان جمعیت شهرنشین در بین شهرستانهای استان برخوردار است. اما از نظر درصد جمعیت شهری نیز، شهرستان بندرانزلی بیشترین میزان، و شهرستان شفت کمترین درصد جمعیت شهری را دارا هستند در شهرستان بندرانزلی به دلیل تعداد کم روستا و بالطبع جمعیت

روستا نشین و نقطه شهری پر جمعیتی چون انزلی (که دومین نقطه شهری پر جمعیت استان محسوب می شود) و بالعکس شهرستان شفت به دلیل دارا بودن دو نقطه شهری کم جمعیت (شفت و احمدسرگوراب) دارای الگوی زیستی روستا نشینی است. در شهرستانهای آستارا، رشت، رودبار، و لنگرود نیز درصد جمعیت شهری بیشتر از جمعیت روستایی است؛ و در برخی شهرستانها نظیر آستانه، رودسر و لاهیجان نیز درصد جمعیت شهری و روستایی نزدیک به یکدیگر بوده، که با روند موجود، در آینده ای نه چندان دور شاهد غلبه جمعیت شهری بر روستایی در این شهرستانها خواهیم بود.

گروه بندی مراکز و نقاط شهری استان نشان می دهد که در شهرهایی با جمعیت ۱۰ هزار نفریک روندی افزایشی از سال ۱۳۴۵ تا سال ۱۳۸۵ مشاهده می شود. در حالیکه در گروه اول (پنج هزار نفر کمتر) افزایش بسار زیادی در سال ۱۳۸۵ دیده می شود، اما در شهرهای پر جمعیت (۱۰۰ هزار نفر به بالا) تغییر محسوسی دیده نمی شود. زایش شهرهای کم جمعیت در استان تا حدودی متأثر از جمعیت پذیری نقاط روستایی بزرگ و تبدیل آنها به شهر یا تحت تاثیر سیاستها و تصمیمات دولتی است. در حالیکه شهرهای پر جمعیت، تنها دو نقطه یعنی مرکز استان و بندر انزلی می باشند که این وضعیت را می توان متأثر از عواملی چون عملکرد اداری - سیاسی این شهرها، مرکزیت تجاری و بازرگانی، برخورداری از امکانات و خدمات برتر، و برخورداری از امکانات شغلی و اقتصادی بهتر دانست که رشت را به عنوان قطب اول جمعیتی در استان گیلان و حتی فراتر از آن کل ناحیه خزری (شامل گیلان، مازندران و گلستان) و بندرانزلی را نیز در ردیف شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر معرفی می نماید.

شهرهایی مثل رشت و بندرانزلی و تا حدودی لنگرود و لاهیجان بزرگترین نقاط جمعیت پذیر استان محسوب می شوند که شمار زیادی از ساکنین شهرهای دیگر و روستاهای استان را به سمت خود جذب می کنند. این روند به عنوان یک خطر بالقوه، تمرکز گرایی شدید و قطبی شدن سکونتگاهها را به دنبال داشته است که هر روز بروز نیز بر دامنه آن افزوده می شود. مسلماً تمرکز شدید خدمات، اعم از خدمات رفاهی و خدمات شغلی، در نقاطی مثل رشت و بندرانزلی، امکان شکل گیری یک سلسله مراتب منطقی از توزیع جمعیت را در شهرهای استان با

موانع زیادی روبرو می‌کند که در وضعیت فعلی نیز فاصله جمعیت شهر اول استان یعنی رشت با شهر دوم یعنی بندرانزلی حدوداً چهار برابر است (جدول شماره ۳).

جدول ۲. توزیع جمعیت شهری استان به تفکیک شهرستان بر مبنای تقسیمات کشوری ۱۳۸۵

ردیف	نام شهرستان	وسعت (کیلومتر مربع)	تعداد شهر	جمعیت شهری	ردیف	نام شهرستان	وسعت (کیلومتر مربع)	تعداد شهر	جمعیت شهری	
									تعداد	درصد
۱	آستارا	۳۳۴	۲	۴۷۴۳۸	۹	رودسر	۱۳۴۰	۵	۶۳۱۶۵	۴۳/۲
۲	آستانه اشرفیه	۴۲۶/۶	۲	۵۰۱۳۵	۱۰	سیاهکل	۱۰۴/۶	۲	۱۷۱۱۳	۳۵/۸
۳	املش	۴۲۹/۵	۲	۱۶۰۴۳	۱۱	شفت	۶۸۱/۳	۲	۸۴۴۱	۱۳/۲
۴	بندر انزلی	۳۰۸/۹	۱	۱۱۰۶۴۳	۱۲	صومعه‌سرا	۶۳۲/۶	۳	۴۸۴۳۲	۳۷
۵	تالش	۲۲۱۵/۶	۵	۵۰۳۴۶	۱۳	فومن	۹۳۶/۹	۲	۲۸۵۷۳	۲۹/۳
۶	رشت	۱۴۲۷	۶	۶۰۳۴۴۲	۱۴	لاهیجان	۵۸۴/۳	۲	۷۸۵۲۴	۴۸/۲
۷	رضوانشهر	۸۰۴	۲	۲۰۳۴۶	۱۵	لنگرود	۴۴۱/۳	۴	۷۸۵۷۳	۵۸/۶
۸	رودبار	۲۵۷۴/۳	۷	۶۱۵۷۵	۱۶	ماسال	۵۷۶	۲	۱۴۹۹۵	۳۱/۱

ماخذ: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گیلان، ۱۳۸۶. استخراج و محاسبه از نگارنده

۴. رشد جمعیت شهری در استان گیلان

تحولات جمعیت شهری استان در جدول ۴ مشخص است. همان‌طور که از مفاد جدول بر می‌آید در مقطع ۶۵ - ۱۳۵۵ رشد جمعیت سیر صعودی داشته و از دهه ۷۵ - ۱۳۶۵ روندی نزولی را نشان می‌دهد که نوسان‌های موجود در کل استان و جوامع شهری را به صورت مشابه نشان می‌دهد. سیاست‌های دولت چه در تبدیل نقاط روستایی به شهر، و چه در اجرای برنامه‌های تنظیم خانواده در بروز این وضعیت نقش اول را بازی می‌کند. ضمن این‌که مهاجرت روستا - شهری و توسعه محدوده شهرها و ادغام آبادی‌های اطراف در بافت شهری بی‌تاثیر نبوده است.

۵. بررسی شهرهای استان بر اساس عوامل جغرافیایی

توزیع شهرهای ایران و تمرکز جمعیت در آن‌ها از یک ناحیه به ناحیه دیگر متفاوت است. همان‌طور که می‌دانیم ویژگی اصلی جغرافیای طبیعی کشور تنوع است. بستر طبیعی کشور با گوناگونی شرایط و پدیده‌های محیطی در طول تاریخ اثرگذاری خویش را به صورت‌های مختلف در شکل‌گیری و تحول مراکز شهری برجای گذارده است.

جدول ۳. گروه‌بندی شهرهای استان گیلان به تفکیک پنج دوره آماری

شرح	کم‌تر از ۵ هزار نفر	۵-۱۰ هزار نفر	۱۰-۲۵ هزار نفر	۲۵-۵۰ هزار نفر	۵۰-۱۰۰ هزار نفر	بیشتر از ۱۰۰ هزار نفر	جمع کل استان		
								تعداد	درصد
۱۳۴۵	شهر	۱	۵	۴	۲	-	۱۳	۷/۶	۱/۶
	جمعیت	۴۱۰۹	۳۵۵۴۵	۵۲۹۷۳	۶۷۵۱۰	-	۳۰۳۶۹۴	۱/۳	۴۷/۴
	شهر	-	۸	۷	۲	۱	۱۹	-	۵/۲
	جمعیت	-	۵۸۳۶۸	۹۷۹۵۴	۶۰۵۹۵	۵۵۴۸۱	۱۸۸۹۵۷	-	۴۱/۲
۱۳۵۵	شهر	۳	۱۲	۱۱	۳	۱	۳۱	۹/۷	۳/۲
	جمعیت	۱۰۶۰۹	۸۶۹۰۴	۱۹۳۸۲۰	۱۱۴۸۸۰	۸۷۰۶۳	۷۸۴۱۷۳	۱/۳	۳۷/۴
	شهر	۸/۳	۳۶/۴	۲۷/۷	۱۶/۶	۸/۳	۲/۷	۱۰۰	۲/۷
	جمعیت	۴۸۷۶	۹۴۲۴۸	۱۳۳۴۱۱	۱۹۲۷۱۰	۲۰۸۲۸۶	۴۱۷۷۴۸	۰/۴	۳۹/۷
۱۳۶۵	شهر	۱۶	۱۱	۱۲	۶	۲	۴۹	۳۲/۶	۴
	جمعیت	۳۶۳۴۴	۷۵۸۱۳	۱۵۸۵۳۶	۲۱۸۴۸۵	۱۳۸۵۶۴	۱۲۹۵۷۵۱	۲/۸	۵۱/۵
	شهر	۱۶	۱۱	۱۲	۶	۲	۴۹	۳۲/۶	۴
	جمعیت	۳۶۳۴۴	۷۵۸۱۳	۱۵۸۵۳۶	۲۱۸۴۸۵	۱۳۸۵۶۴	۱۲۹۵۷۵۱	۲/۸	۵۱/۵

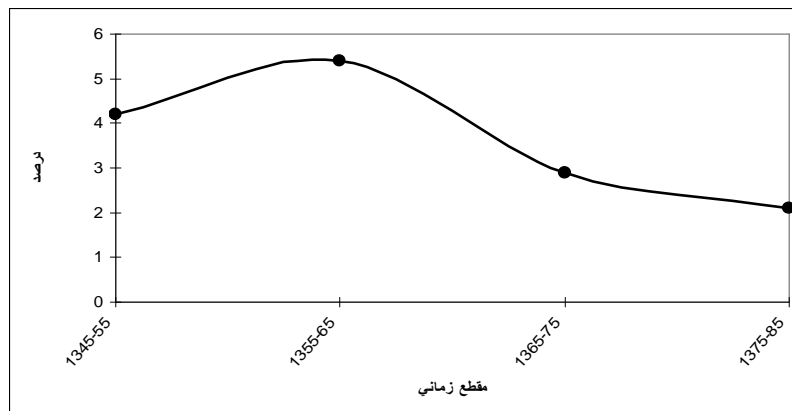
ماخذ: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گیلان، ۸۵-۱۳۴۵

جدول ۴. میزان رشد جمعیت در کل استان و مناطق شهری

میزان رشد				کل جمعیت					شرح
-۸۵	-۷۵	-۶۵	-۵۵	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	
۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۲۴۰۴۸۶۱	۲۲۴۱۸۹	۲۰۸۱۰۳	۱۵۸۱۸۷	۱۲۹۱۱۵	کل استان
۰/۷	۰/۷	۲/۷	۲/۰۵	۱۰۴۹۹۸	۶	۲	۲	۹	مناطق شهری
۲/۱	۲/۹	۵/۴	۴/۲	۱۱۰۹۱۰۴	۱۱۹۱۹۱	۱۲۹۶۸۵	۱۱۲۰۵۱	۹۸۷۴۶۵	مناطق روستایی
-۰/۷	-۰/۸	۱/۵	۱/۲						

محاسبه رشد بر اساس فرمول زیر صورت گرفته است (مهدوی، ۱۳۷۰: ۳۰۳).

$$r = \sqrt[n]{\frac{P_1}{P_0}} - 1 \times 100$$

نمودار ۱. میزان رشد جمعیت شهری استان گیلان در مقاطع زمانی مختلف

استان گیلان نیز با توجه به تنوع اکولوژیکی، شرایط یکسانی را در استقرار، شکلیابی و تطور شهرها نشان نمی‌دهد. گذشته تاریخی این استان حکایت از وجود مراکز جمعیتی پر رونق در

مناطق کوهستانی مثل-دیلمان و رودبار دارد. محدودیت‌های جغرافیایی که در مناطق جلگه‌ای وجود داشته نظیر جنگل انبوه، باتلاقی بودن زمین، امراض و بیماری‌های واگیر و مانع جمعیت‌پذیری گسترده این مناطق بوده است. به همین لحاظ کوهستان و مناطق مرتفع بهترین مأمّن برای استقرار انسان و پی‌ریزی فعالیت‌هایش به‌شمار می‌رفت. اما به‌تدریج زمین‌های باتلاقی ساحل که روزگاری فقط به‌صورت پراکنده، مسکونی بوده و جسته و گریخته مورد استفاده قرار می‌گرفتند، به اشغال انسان در آمده به‌طوری‌که اراضی پست و هموار استان امروزه از کانون‌های مهم فعالیت اقتصادی کشور هستند و شدیدترین تحولات محیطی را در طول ۲۰۰ سال گذشته تجربه کرده‌اند. در این بخش با توجه به دو پارامتر عمده یعنی مختصات جغرافیایی و عامل ارتفاع وضعیت شهرهای استان بررسی شده است.

۱-۵. پراکنش نقاط شهری با توجه به طول و عرض جغرافیایی

هر فضای جغرافیایی معمولاً با یکسری عوامل عینی و ذهنی تعریف می‌شود. استان گیلان از ۴۵ درجه و ۵۳ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۳۴ دقیقه طول شرقی و از ۳۶ درجه و ۳۶ دقیقه تا ۳۸ درجه و ۲۷ دقیقه عرض شمالی کشیده شده است. ارتفاعات تالش و در ادامه البرز به‌عنوان مرزهای غربی، جنوب غربی و جنوب استان و پهنه آبی دریای خزر در امتداد شمالی و شمال شرقی ناحیه محدوده این استان را تعریف می‌نماید. در واقع دریای خزر و جلگه ساحلی به‌عنوان یک سطح فرو رفته و ارتفاعات تالش و البرز بصورت یک سطح برآمده یک تعریف جغرافیایی از حدود استان را در دو جبهه شمال و جنوب ایجاد نموده است. فرم این ناحیه نیز با تأثیرپذیری از این عوامل از حالت خطی (شمالی جنوبی) در قسمت غرب به حالت گسترده در جنوب و شرق میل نموده که البته این گستردگی در جنوب و مرکز آن بیشتر بوده و به‌سمت شرق محدوده استان فشرده می‌شود.

پراکنش نقاط شهری بر اساس طول جغرافیایی نشان می‌دهد که بیشترین تعداد شهرها بین ۴۹ درجه و ۱۵ دقیقه تا ۵۰ درجه طول شرقی قرار گرفته‌اند. همچنین بر حسب عرض جغرافیایی بیشترین نقاط شهری در ۳۷ درجه تا ۳۷ درجه و ۱۵ دقیقه شمالی قرار گرفته‌اند که ۱۸

نقطه شهری در این محدوده جغرافیایی شکل گرفته‌اند. اما با این وجود بیشترین تمرکز جمعیت

۱۳۸۵	۱۳۴۵	عرض جغرافیایی
------	------	---------------

شهری در عرض بالاتر بین ۳۷ درجه و ۱۵ دقیقه تا ۳۷ درجه و ۳۰ دقیقه قرار دارد که عامل اصلی این مسئله قرار گیری رشت در این عرض جغرافیایی است. بر اساس نقشه می‌توان گفت محدوده بین ۳۷ درجه تا ۳۷ درجه و ۳۰ دقیقه عرض شمالی و ۴۹ درجه و ۱۵ دقیقه تا ۵۰ درجه طول شرقی پر تراکم‌ترین قلمرو از نظر استقرار نقاط شهری محسوب می‌شوند. این محدوده به دلیل شرایط مساعد محیطی به‌ویژه توزیع یکنواخت عواملی چون؛ آب، خاک مناسب و شرایط اقلیمی همسان و تاثیرپذیری از عوامل انسانی مناسب به‌ویژه شبکه‌های دسترسی و راه‌های ارتباطی از وضعیت مناسبی برای شکل‌گیری و تکامل نقاط شهری بهره‌مند می‌باشد.

خارج از این قلمرو و بسمت عرض‌های بالاتر یا پایین‌تر و یا به سمت شرق و غرب این محدوده از تعداد نقاط شهری و جمعیت شهرنشین کاسته می‌شود. وضعیت استقرار نقاط شهری و پراکنش جمعیت شهرنشین با توجه به عرض جغرافیایی در دو دوره سرشماری در جدول ۵ مشخص است. روند افزایش نقاط شهری و جمعیت شهرنشین در فاصله سی سال در عرض جغرافیایی تقریباً وضعیت ثابتی را نشان می‌دهد. به‌طوری‌که بیشترین میزان افزایش در عرض جغرافیایی بین ۳۷ درجه تا ۳۷ درجه و ۳۰ دقیقه بوده و در عرض‌های بالاتر از ۳۷ درجه و ۴۵ دقیقه وضعیت تغییر چندانی پیدا نکرده است. تنها تفاوت قابل ذکر در فاصله سرشماری سال ۱۳۸۵ تا سال ۱۳۴۵، شکل‌گیری سه نقطه شهری در پایین‌ترین قلمرو و عرض جغرافیایی استان یعنی شهرهای لوشان، منجیل و جیرنده در شهرستان رودبار، دو نقطه شهری در منطقه بین ۳۷ درجه و ۴۵ دقیقه تا ۳۸ درجه یعنی شهرهای رضوانشهر و پره در شهرستان رضوانشهر و سه نقطه شهری (چوبر، حویق و لوندویل) در عرض‌های بالاتر از ۳۸ درجه می‌باشد.

نقاط شهری		جمعیت شهری		نقاط شهری		جمعیت شهری		
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۶/۱	۳	۲/۶	۳۴۵۷۷	-	-	-	-	' و ۳۶° تا ۴۵° و
۱۲/۲	۶	۲/۸	۳۶۳۲۸	۷/۷	۱	۱/۳	۴۱۰۹	° تا ۳۷' و ۴۵°
۳۶/۸	۱۸	۲۲	۲۸۵۴۳۷	۳۸/۴	۵	۲۳/۸	۷۲۵۳۷	' و ۱۵° تا ۳۷°
۲۶/۶	۱۳	۶۳/۶	۸۲۱۳۴۶	۳۸/۴	۵	۶۹/۴	۲۱۰۶۴۴	' و ۳۰° تا ۳۷° و ۱۵°
۶/۱	۳	۱/۸	۲۳۷۰۶	-	-	-	-	' و ۳۷° تا ۴۵° و ۳۰°
۴/۰۸	۲	۳/۴	۴۴۲۶۸	۷/۶	۱	۲	۵۸۶۷	° تا ۳۸' و ۴۵°
۸/۱	۴	۳/۸	۵۰۰۸۹	۷/۷	۱	۳/۵	۱۰۵۳۷	' و ۲۷° تا ۳۸°
۱۰۰	۴۹	۱۰۰	۱۲۹۵۷۵۱	۱۰۰	۱۳	۱۰۰	۳۰۳۶۹۴	جمع کل

جدول ۵. توزیع شهرها و جمعیت شهری استان گیلان بر حسب عرض جغرافیایی در سال‌های ۱۳۴۵ و ۱۳۷۵

استخراج از نقشه ۱:۵۰۰۰۰ سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح و سرشماریهای رسمی کشور

جدول ۶. طبقه‌بندی شهرهای استان بر اساس عامل ارتفاع

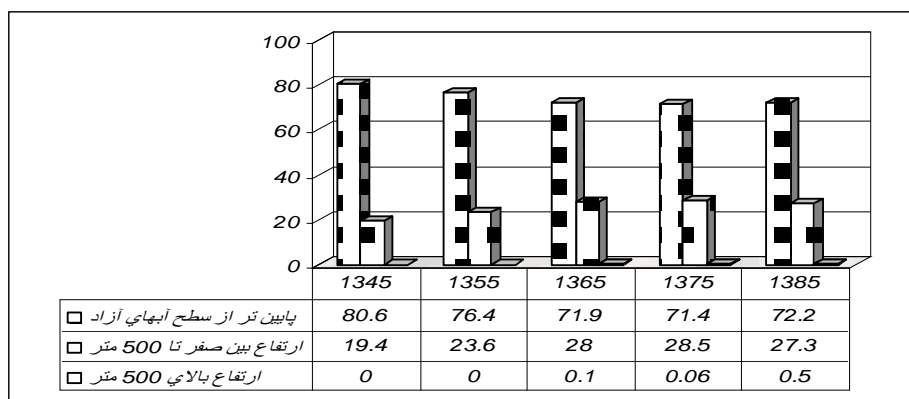
۱۳۸۵		۱۳۷۵		۱۳۶۵		۱۳۵۵		۱۳۴۵		شرح
جمعیت	شهر	جمعیت	شهر	جمعیت	شهر	جمعیت	شهر	جمعیت	شهر	
۹۳۶۰۱۲	۱۸	۷۵۰۹۲۲	۱۴	۵۶۴۵۵۲	۱۳	۳۵۲۵۰۲	۱۰	۲۴۴۹۷۸	۷	پایین تر از سطح آبهای آزاد
۳۵۳۲۷۴	۲۷	۲۹۹۶۴۹	۲۱	۲۱۸۴۸۹	۱۷	۱۰۸۸۵۳	۹	۵۸۷۱۶	۶	ارتفاع بین صفر تا ۵۰۰ متر
۶۴۶۵	۴	۶۶۳	۱	۱۱۳۲	۱	-	-	-	-	ارتفاع بالای ۵۰۰ متر
۱۲۹۵۷۵۱	۴۹	۱۰۵۱۲۷۹	۳۶	۷۸۴۱۷۳	۳۱	۴۶۱۳۵۵	۱۹	۳۰۳۶۹۴	۱۳	جمع کل

۲-۵. پراکنش شهرها بر اساس توپوگرافی

مکان‌یابی شهرهای استان بر اساس عامل ارتفاع و تبعیت از توپوگرافی زمین نشان از تمرکز شدید جمعیت شهرنشین در مناطق پست و هموار دارد. در این راستا طبقه‌بندی ارتفاعی شهرهای استان در جدول ۶ نشان داده شده است.

همان‌طور که جدول نشان می‌دهد اگر چه در دو دهه اخیر بیشترین تعداد نقاط شهری در ارتفاع بین صفر تا ۵۰۰ متر قرار دارند لیکن بیشترین جمعیت شهرنشین در ارتفاع پایین‌تر از سطح آب‌های آزاد متمرکز هستند. وجود نقاط شهری پر جمعیت مثل رشت، انزلی و لنگرود که بیش از

نیمی از کل جمعیت شهری استان را در خود جای داده اند سبب شده است که تمرکز جمعیت در این منطقه ارتفاعی باشد. سهم جمعیتی این محدوده ارتفاعی در سرشماری‌های سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵ به ترتیب ۸۰/۶، ۷۶/۴، ۷۱/۹، ۷۱/۴، و ۷۲/۲ درصد بوده است. شهرهایی که در ارتفاع کم‌تر از ۵۰۰ متر قرار گرفته‌اند گرچه از نظر قدر مطلق بیشتر از شهرهای گروه اول هستند لیکن به دلیل کم جمعیت بودن کم‌تر از ۳۰ درصد جمعیت شهری استان را در خود جای داده‌اند. در ارتفاع بالاتر از ۵۰۰ متر نیز شکل‌گیری نقاط شهری کوچک ملاحظه می‌شود که سه نقطه در منتهی‌الیه جنوبی استان (جیرنده و بره سر در شهرستان رودبار و دیلمان در شهرستان سیاهکل) و یک نقطه در غرب شهرستان فومن (ماسوله) قرار گرفته است. جیرنده، بره سر و دیلمان در راستای ایجاد و تقویت مراکز خدمات‌رسانی مکمل برای روستاهای اطراف و ماسوله نیز به‌عنوان یک نقطه تاریخی و به لحاظ برخورداری از یک معماری سنتی در زمره نقاط غیر متعارف شهری (با لحاظ کردن عامل جمعیت) محسوب می‌شوند.

نمودار ۲. طبقه‌بندی شهرهای استان بر اساس عامل ارتفاع طی سال‌های ۱۳۴۵-۸۵

جدول ۷. نحوه توزیع شهرهای استان گیلان بر حسب ارتفاع در سال‌های ۱۳۴۵ و ۱۳۸۵

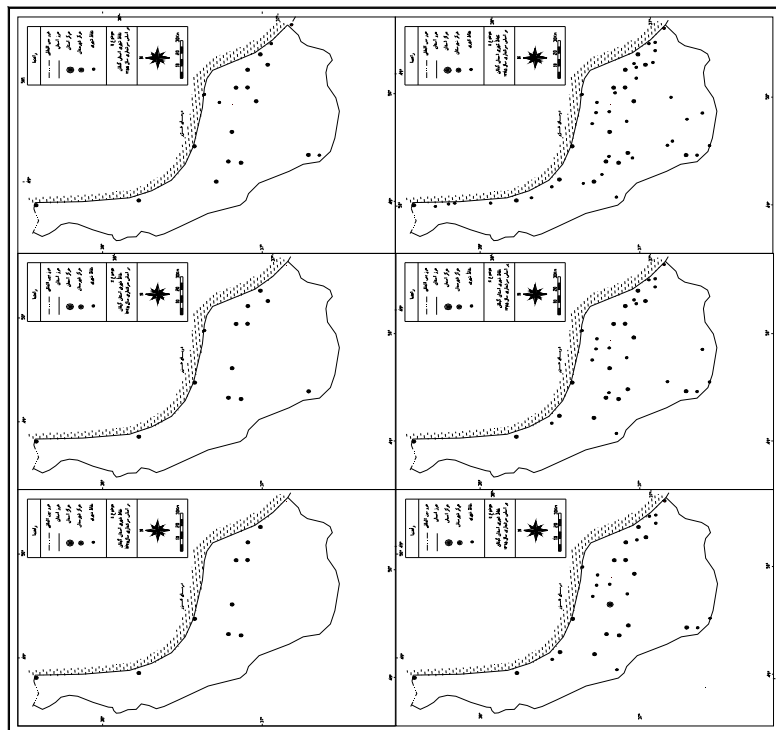
شرح	کمتر از ۵۰۰۰ نفر		۱۰-۵ هزار نفر		۲۵-۱۰ هزار نفر		۵۰-۲۵ هزار نفر		بیشتر از ۱۰۰ هزار نفر		جمع کل	
	۱۳۴۵	۱۳۸۵	۱۳۴۵	۱۳۸۵	۱۳۴۵	۱۳۸۵	۱۳۴۵	۱۳۸۵	۱۳۴۵	۱۳۸۵	۱۳۴۵	۱۳۸۵
پایین تر از سطح آب‌های آزاد	-	۳	۱	۵	۴	۳	۱	۴	۱	۲	۷	۱۸
۵۰۰-۰ متر	۱	۹	۴	۶	-	۸	۱	۳	-	۱	۶	۲۷
بالاتر از ۱۰۰۰ متر	-	۴	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۴
جمع کل	۱	۱۶	۵	۱۱	۴	۱۱	۲	۷	۲	۲	۱۳	۴۹

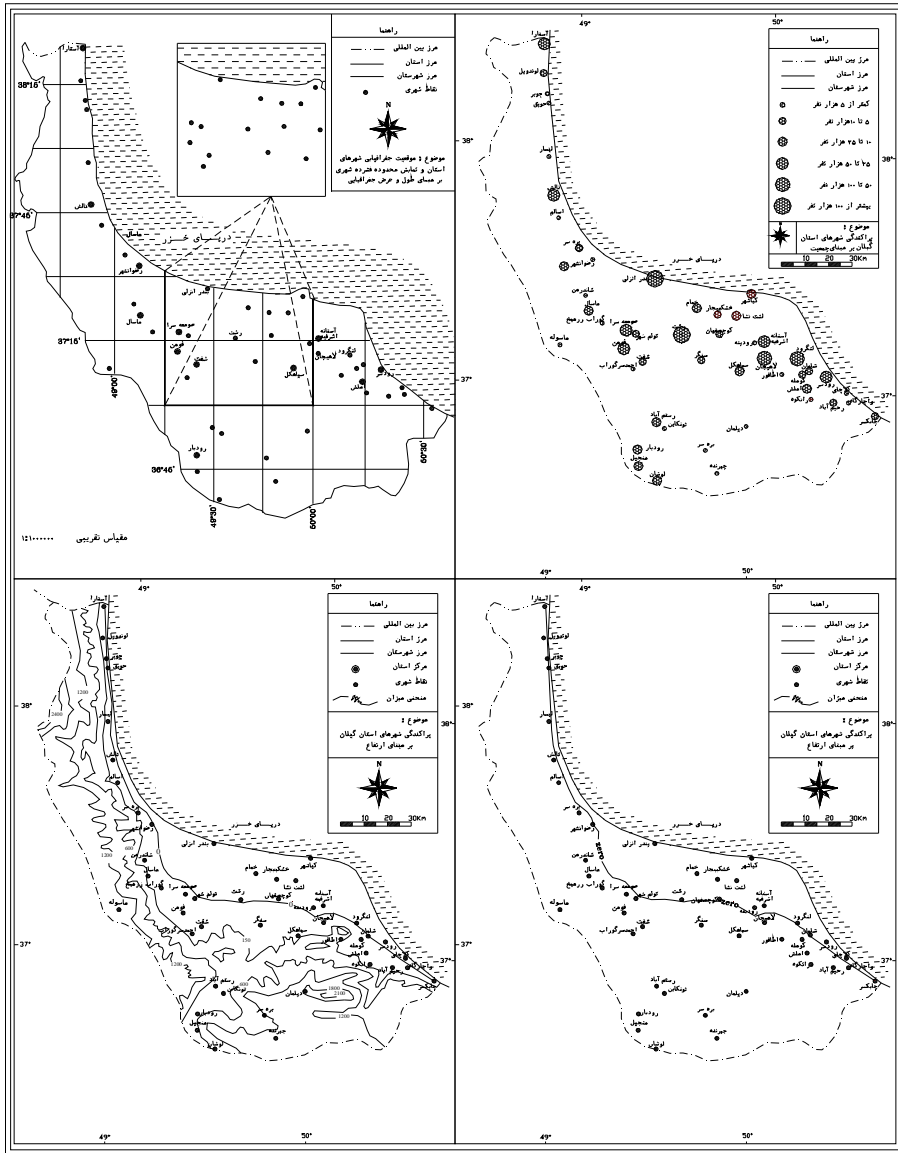
نحوه توزیع شهرهای استان گیلان به تفکیک طبقات جمعیتی و بر حسب ارتفاع از سطح دریا در جدول ۷ نشان داده شده است. تعداد زیادی از شهرهای استان در ارتفاع کم‌تر از ۵۰۰ متر واقع شده اند و در طول سی سال گذشته نوسان ایجاد شده در کاهش یا افزایش تعداد نقاط شهری در همین منطقه ارتفاعی بوده است. مقایسه بین دو سرشماری سال ۱۳۴۵ و ۱۳۸۵ نشان می‌دهد که ارتفاعات در استان جاذب جمعیت زیادی نبوده عمده گرایش به اسکان و استقرار در محدوده‌های پست و کم ارتفاع بوده است. در واقع مناطق کوهستانی و مرتفع به‌دلایلی چون، شیب زیاد و در نتیجه خاک نامناسب و کمبود زمین‌های زراعتی از یک طرف و مشکلات اقلیمی و ارتباطی از طرف دیگر توان جمعیت‌پذیری محدودی دارند. «حاکم بودن آب و هوای سرد، خاک نامساعد برای زراعت، کمبود زمین‌های هموار، محدود بودن فصول آزاد از یخبندان، به‌طور بارزی فعالیت‌های کشاورزی را محدود می‌سازد و به‌جای آن دامپروری شکل غالب معیشت را به‌وجود می‌آورد که زمینه تاریخی، طبیعی و اجتماعی مناسبی برای فرهنگ شهرنشینی ایجاد نمی‌کند» (رهنمایی، ۱۳۷۱: ۷۹).

۶. نتیجه گیری

استان گیلان بر مبنای تقسیمات اکولوژیک به دو محدوده مجزا یعنی جلگه و کوهستان تقسیم می‌شود که هر یک از این قلمروها شرایط متفاوتی را در نحوه استقرار انسان و بر پای فعالیت‌های او ارائه می‌دهند. برش زمانی از تحول جوامع شهری استان حاکی از دو دوره کاملاً متمایز است: در ابتدا، دوره‌ای که به‌دلیل شرایط اقلیمی ویژه حاکم بر جلگه همچنین مشکلات

دیگر مثل زمین‌های باتلاقی و بیماری‌های واگیر پیدایش مراکز شهری با موانع اساسی روبرو بوده است. دوره دوم که تقریباً از سده گذشته آغاز شده توأم با غلبه تدریجی انسان بر شرایط ناسازگار محیطی و اسکان و استقرار دائم بر فضا و گسترش فعالیت‌های اقتصادی بوده است. بدین ترتیب در طی دو قرن، الگوی پراکنش مراکز شهری و پر جمعیت از حالت نقطه‌ای در مناطق کوهستانی به سمت یک چشم‌انداز گسترده در مناطق جلگه‌ای تغییر کرد. همگنی موجود در پخش عناصر و زیر ساخت‌های محیطی امکان توزیع تقریباً یکنواخت جمعیت را بر پهنه فضا فراهم ساخت و بر اساس تمرکز فعالیت‌های اقتصادی به ویژه فعالیت‌های خدماتی در برخی نقاط مراکز پر جمعیت یعنی شهرها شکل گرفت و فاصله بین نقاط شهری نیز آکنده از آثار انسان و فعالیت‌های او به صورت چشم‌اندازهای روستایی ظاهر شد. با توجه به مطالبی که در سطور قبل به آن‌ها اشاره شد به عنوان یک جمع‌بندی کلی می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- ۱- تحولات زمانی شهرها و جمعیت شهرنشین در استان نشان می‌دهد که روند رو به رشد تعداد نقاط شهری و بالطبع افزایش جمعیت شهری استان در سال‌های آتی نیز تداوم خواهد داشت.
 - ۲- سلسله مراتب شهری در محدوده جلگه‌ای استان ناموزون است. نماد این عدم تعادل فاصله جمعیتی شهر اول استان یعنی رشت با شهر دوم یعنی بندرانزلی است که به حدود چهار برابر می‌رسد. در حقیقت رشد غیرمتعارف رشت (به‌ویژه در دو دهه اخیر) اجازه تمرکز و پراکنش متناسب جمعیت را در مراکز سکونتی دیگر نداده و امکان جذب و استقرار فعالیت‌های اقتصادی را نیز در آن‌ها به اندازه قابل توجهی کاهش داده است.
 - ۳- پراکنش جمعیت شهری نشان می‌دهد که بین ۳۷ درجه تا ۳۷ درجه و ۳۰ دقیقه عرض شمالی پر تراکم‌ترین محدوده استان محسوب می‌شود و فشردگی نقاط شهری در این عرض‌ها کاملاً مشخص و محسوس است. خارج از این قلمرو به سمت عرض‌های بالا یا پایین از تمرکز نقاط شهری و جمعیت شهرنشین کاسته می‌شود.
 - ۴- بر اساس عامل ارتفاع، بیشترین جمعیت شهری استان در مناطق پست استقرار یافته اند به طوری که ۷۲٪ جمعیت شهری در نقاطی ساکن هستند که ارتفاع آن‌ها پایین‌تر از سطح آب‌های آزاد است. در حالی که تنها ۵٪ درصد جمعیت شهری استان در ارتفاعی بالاتر از ۱۰۰۰ متر ساکن هستند.
 - ۵- در مناطق کوهستانی استان به دلیل حاکمیت اقتصاد دامداری از یک طرف و ضعف ساختاری در فعالیت‌های اقتصادی دیگر به‌ویژه زراعت که مناسبات اقتصادی - اجتماعی متکی بر مازاد تولید را در آن‌جا ایجاد نکرده است، نقاط شهری پر جمعیت شکل نگرفته و فضای کوهستانی استان نقطه شهری قابل توجهی ندارد.
- اگر چه فرهنگ شهرنشینی در نواحی جلگه‌ای استان (به استثنای رشت و لاهیجان) از قدمت زیادی برخوردار نیست لیکن مناسبات اقتصادی - اجتماعی ویژه‌ای که بین جوامع روستایی و شهری استان وجود دارد و همچنین با توجه به مبادلات اقتصادی و تجاری که بین این استان و مناطق همجوار و حتی کشورهای همسایه برقرار است نشان از تحولات جدیدی در مراکز شهری گیلان دارد. افزایش تعداد نقاط شهری و جمعیت شهرنشینی یکی از بدیهی‌ترین و آثار این تحولات در آینده خواهد بود (ن. ک. ب سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی گیلان، گیلان در افق ۱۴۰۰) که الگوی غالب زیست را در استان به صورت شهرنشینی در آورده و با کاهش حجم

جمعیت روستایی و حذف تدریجی نقاط روستایی یا ادغام آن‌ها در بافت شهری شاهد غلبه فرهنگ، معیشت، و ساختار اقتصادی - اجتماعی مبتنی بر الگوی زیست شهری خواهیم بود.

۷. منابع

۱. رابینو، ه. ل. ۱۳۵۰ ولایات دارالمرز ایران، گیلان، ترجمه جعفر خمامی‌زاده، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۲. رامشت، محمد حسین (۱۳۷۰) رابطه فضای کالبدی و تفکر، منتشر نشده.
۳. رهنمایی، محمد تقی، ۱۳۷۱ مجموعه مباحث و روشهای شهرسازی - جغرافیا، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
۴. زنجانی، حبیب ا...، ۱۳۷۱ جمعیت و شهرنشینی در ایران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
۵. زنجانی حبیب ا...، ۱۳۷۱ مجموعه مباحث و روشهای شهرسازی ۱ - جمعیت، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
۶. سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، نقشه ۱:۱۰۰۰۰۰ گیلان و قزوین.
۷. استانداری گیلان، ۱۳۷۵ گیلان در افق ۱۴۰۰، معاونت برنامه‌ریزی.
۸. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گیلان، ۱۳۶۶ آمارنامه استان سال ۱۳۶۵.
۹. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گیلان، ۱۳۷۲ آمارنامه استان سال ۱۳۷۱.
۱۰. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گیلان، ۱۳۷۹ آمارنامه استان سال ۱۳۷۸.
۱۱. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گیلان، ۱۳۸۶ نتایج مقدماتی سرشماری سال ۱۳۸۵.
۱۲. مرکز آمار ایران. ۱۳۷۳ سال‌نامه آماری کشور، ۱۳۷۲.
۱۳. مرکز آمار ایران، ۱۳۷۶ سال‌نامه آماری کشور ۱۳۷۵.
۱۴. نظریان، علی اصغر، ۱۳۷۷ جغرافیای شهری ایران، پیام نور.